

Галина Білик

ГАЛИНА ОРЛІВНА – КЛИМ ПОЛІЩУК: «ДІЄВИ ЖЕРТВИ ВЕЛИКОГО ІСТОРИЧНОГО ЛИХОЛІТТЯ»

«Ні, поки живеш, твори!.. Не кидай пера!»
(З листа К. Поліщука до Г. Орлівни)

Літературознавець Юрій Луцький наводить імена Галини Орлівни та Кліма Поліщука в чималому списку українських письменників (на 60 осіб), які на початку 1930-х років з незрозумілих причин «припинили існування в літературі» [8, с. 140]. На сьогодні ті причини цілком з'ясовані і стосуються вони багатьох представників творчої інтелігенції України періоду «Розстріляного Відродження»: молоде подружжя літераторів не вписувалося у формат «пролеткультівського» письменника – обоє мали сумнівне родове коріння, були занадто обдарованими, витонченими, освіченими, занадто модерними, «незалежними». Додаймо сюди зв'язок із Галичиною й активну життєву позицію митців – і вони вже «буржуазні націоналісти», «вороги народу»... Спочатку зруйнували сімейне щастя Галини та Кліма, намагаючись деморалізувати душу; але коли ні талант, ні людяні взаємини знищити не вдалося, і вони зберегли свою гідність, не перетворившись на «сексотів», їх прирекли на вигнання й дочасну смерть.

Галина Орлівна (справжнє ім'я – Галина Іванівна Мневська) – полтавка. Народилася 15 листопада 1895 року в селі Калайдинцях Лубенського повіту Полтавської губернії. Батько дівчини – Іван Олександрович – земський чиновник, належав до родини прилуцьких міщан, мати – Софія Георгіївна – народна вчителька, революціонерка: разом із подругою Г. В. Супруненко друкувала на гектографі й розповсюджувала політичну літературу, за що була засуджена; хрещена мати – княжна Наталія Вікторівна Мещерська.

До 4-го класу майбутня актриса й письменниця навчалася в Лубенській жіночій гімназії. Рано втратила батька – помер 1901 року під час відраджання до Середньої Азії. Після тюремного ув'язнення матері (1906–1907) разом із нею

виїжджає до Москви, там закінчує гімназію, 1916 року вступає на Вищі жіночі курси імені Гер'є.

Уже в шкільному віці починає цікавитися мистецтвом, захоплюється літературою. Велике враження на юну Галину справила поїздка на похорон Льва Толстого в Ясну Полянну восени 1910-го року: грудку землі й засохлу хризантему «з могили Велетня» (слова Орлівни) вона зберігала чимало літ, у львівському журналі «Світ» (1925, № 14) опублікувала статтю-спогад про письменника – «Тоді, як умер Толстой».

Другим епізодом, який сприяв літературному становленню талановитої полтавки, була зустріч із Миколою Вороним у Києві в січні 1914 року. На згадку від «першого українського модерніста» вона отримала збірку поезії «В сьйві мрій» з надписом: «Симпатичній дівчинці Ганнусі», вважала цю книгу своїм маленьким скарбом.

Після революції 1917 року Галина повертається до Києва, продовжує освіту на історико-філологічному факультеті Ольгинського університету (Київські Вищі жіночі курси) – до 1919 року; останнього курсу не закінчила, як пише в автобіографії, «у зв'язку з причинами економічного порядку» [20, с. 392].

1918 року починає творчу кар'єру – до того ж одночасно у двох напрямках – як письменниця (перші публікації з'являються тільки 1921 року – дебютне оповідання «Жовте» у віденському часописі «Воля» та збірка новел «Шляхом чуття» [10]) і як актриса; віднаходить собі артистичне ім'я Орлівна. До осені 1919 року грала на сцені Київського Молодого театру, потім, перейшовши українсько-денікінський кордон, перебирається до Вінниці, входить у трупу театру імені І. Франка режисера Г. Юри, 1920-го – виїжджає до Львова на запрошення тамтешнього театру.

Галина Мневська (Орлівна)

До 1925 року перебувала за межами Радянської України, зокрема мешкала в Тернополі, Бережанах, Львові. 1921 року одружилася з молодим українським літератором Климом Поліщуком, 10 березня 1922-го – народила доньку Лесю. У цей час читачі отримують чергову збірку Орлівни – «Перед брамою» (1922); низку інсценізацій для дитячого театру – «Князівна-жаба», «Христова ялинка» та ін. Ім'я письменниці доносять до публіки українські часописи Відня, Праги, Львова; її підтримує критика (зокрема Остап Грицай).

Клим[ентій] Лаврінович Поліщук (псевдоніми: К. Лаврінович, К. Л-вич, П. К.) народився 25 листопада 1891 року в містечку Краснополі на Житомирщині в незаможній селянській сім'ї. Мав не легке сирітське дитинство, як старший у родині (були ще брат Федір, сестра Настя), мусив іти на заробітки. Найяскравіші враження дитячих років – книги, які полюбив на все життя. Майбутній письменник займався самоосвітою. 1906 року дебютував у газеті «Волинь» із віршем «Дивлячись на Божий мир»; 1909 року надрукував у львівському журналі «Дзвінок» перше оповідання. Саме тоді завдяки підтримці вчителя О. Масюкевича вирушає до Петербурга навчатися малюванню. Крім яскравих мрій про майбутнє художника, 1909 рік запам'ятався юнакові ще й цікавою зустріччю із письменницею Ганною Барвінок (Олександрою Білозерською, вдовою Пантелеймона Куліша): вона підтримала його літературні спроби, дала чимало порад; у спогадах митця згодом фігуруватиме як його «літературна бабуся». Проте злиденне існування заважає освіті, і він повертається додому, влаштовується в Житомирі на службу; робить певні кроки як літератор-укладач: виходить книжечка «Веселий гурт: Збірник гумористичних творів, оповідань, казок та віршів і легенд» (1912) [2].

На початку імперіалістичної війни Кліма звинуватили в сепаратизмі й вислали до Росії. Він опиняється знову в Петербурзі, деякий час завідує українською книгарнею, згодом перетворює її у видавництво «Друкар». Як і майбутню дружину Галину, революція повертає Поліщука додому. Він починає активно діяти на ниві відродження української культури, працює як журналіст у редакціях газет «Український голос», «Народна воля» та ін.; видає книги «Спі-

ви в полях» (1917), «Серед могил і руїн» (1918), «Тіні минулого. Волинські легенди», «Поезії» (1919).

Становлення К. Поліщука як письменника відбувалось у символістському колі. Ще 1918 року він разом із поетами Я. Савченком, П. Савченком, П. Тичиною, О. Слісаренком, В. Кобилянським, М. Семенком, театральними діячами Л. Курбасом і М. Терещенком, художником А. Петрицьким заснував один із перших осередків українського символізму – «Білу студію». На початку 1919 року творче об'єднання реформувалося в «Музагет», видавало однойменний журнал, у якому активно співпрацював і Климентій [3, с. 89, 157]. Твори К. Поліщука увійшли до збірника революційної поезії, зініційованого В. Чумаком (1920).

1923 року, вже перебуваючи у Львові, митець видасть свої роздуми про пережите на початку українського відродження під назвою «З виру революції». У Галичину, як і багато хто з його покоління, він відійшов

Молоде подружжя з донькою Лесею

разом із національно-свідомими силами після поразки УНР. Климентій не сприймав тиску на особистість, який дедалі посилювався в Україні; за кордоном шукав можливості «бути самим собою». Згодом у листах із таборів, розуміючи і співчуваючи, все ж дорікатиме Галині Орлівні, так само засланий у Казахстан, за її наполягання повернутися в УРСР, пристосуватися до тамтешньої дійсності... в ім'я якогось ефемерного майбутнього, якого так і не діждалися. Крім того, постраждала їхня єдина донечка, котра почувалася сиротою при живих батьках (та ще й – ворогах народу!) на руках літньої бабусі.

За кордоном письменник редагував тижневик «Український емігрант», започаткував місячник «Мамай», літературний альманах «Русалка» (див. [19]), видав збірки оповідань «Золоті зернятка» [11], «Розп'ята душа» [17] (1921), «Веселе в сумному» (1922), «Ангельський лист» (1923), романи «Отаман Зелений» [16] (1921–1922; за словами критики, твір «з часу Великої Революції, де освітується український бандитизм» [1, с. 147]) – у двох частинах, із незакінченої «Трилогії Українського Визволення»; «Гуляйпільський батько» [12–14] (1925; другий том трилогії, також у двох частинах), писав драматичні твори («Тривожні душі: Дра-

ма на три дії з днів нашого сучасного» (1924 [18]), поезію.

Науковці періоду «Розстріляного Відродження» по-різному оцінювали літературний хист К. Поліщука: відзначали його інтерес до народної героїки, соціальних рухів, який передають широкопланові образи, як правило, ідеалізовані [3, с. 474]. Проте багато відгуків були надто *критичними*, як-от висновки Ю. Меженка щодо виходу у світ книги поезії «Звуколірність» (Станіславів-Коломия, вид-во «Бистриця», 1921): «Поет, який ніколи не літав. Поет без натхнення і без своєї індивідуальної теми. Він так легко заражається чужим зовнішнім; так поспішає розвагітнитись від того враження, що воно навіть не набуває будь яких рис.

Строчить вірші на теми і за і проти революції. Сам не з'ясовує (для себе) де ж власно він є і гониться за сьогоднішнім днем, бо він дає йому тему, а вчора вже забуто, вже відкинуто і вже має свій цикл похапкових віршів.

Поет без ґрунту, без світогляду і без смаку. Вірші здебільшого какофонічні...(Тут і далі в цитатах зберігаємо правопис оригіналу. – Г. Б.)» [1, с. 140].

Ю. Меженко зауважує і невміння розбудувати «тяжкі строги форми», до яких намагається вдаватися поет, і проблеми версифікаційного характеру, й особливо – *неповноцінну* образність: «Будови образу нема. Вірші складаються з окремих нічим спільним не зв'язаних образів і кожен вірш не є якась цілість а штучна комбінація стількох моментів (скажімо образів) скільки рядків. Взагалі К. Поліщук має вульгарну манеру – виклад образу обмежувати 1–2 рядками. образу сумарного у нього нема» [1, с. 140].

Безумовно, інакше сприймається творчість письменника сьогодні (див. зокрема [4–7, 11, 20, 21]), але в далекому 1921 році навіть колеги по цеху за подібні «вільності» пророчили *затятому новаторові* «сходження в небуття». Зрештою, так і сталося, але з причин не власне естетичних.

На початку 1920-х років Клим Поліщук і Галина Орлівна перебували в самій гущі літературно-мистецького життя й активно його розвивали, що переконливо засвідчує тогочасна періодика. Так, у журналі «Шляхи мистецтва» за 1921 рік (число 2) в рубриці «Мистецька хроніка» читаємо про організований у Львові «Вечір молодого мистецтва», який, «хоч не був ніяким епохальним етапом молодих мистців, виказав якраз щось нове. На користь української літератури передовсім і з черги на доказ буйності і сили нашої молоді поезії» [9, с. 146]. Подружжя письменників доклало чималих зусиль до підготовки заходу, багато виступало на самому

дійстві: «Поет Клим Поліщук сказав своє вступне слово. Висловив привіт зібраним: «Нехай живе новий Львів, нехай живе молоде мистецтво!». Кидаючи подекуди жмут світла на творчість наведених поетів-футуристів Придніпряни, бесідник у своїй промові несправедливо може накинувся на передвоєні світила нашої молоді поезії: Олесь, Чупринку, що вони і їх наслідники погаслі вже зорі супроти сходячого сонця футуризму. <...>

Письменниця Орлівна: Дві поезії в прозі «Дзвін» і «Жінка». Нариси Орлівни далеко краще читаються, як їх слухати, тому саме, що вони нариси. Глибока плястика в цих двох поезіях, подекуди позована: опущені руки... спушені повіки... закамяніла жінка... старі діти зі зморщеними чолами.

Навпаки цикль пісень з вигнання поета К. Поліщука, віддеклямовані вмילו автором, стають далеко краще зрозумілі і живі, як писані мертвими буквами («Сон», «Верби»). Стиль у Поліщука вироблений, сюжет холодно, але зразково обдуманий, образи скінчені (Мабуть, що так! *Ред.*)...» [9, с. 146].

Восени 1925 року Поліщуки (щоправда, Орлівна так і не перейшла на прізвище свого чоловіка) переїжджають до Лубен (дозволу на переїзд чекали від радянської влади близько двох років), оселяються в Галининої матері, яка вже давно листами кликала їх до себе, прагнучи нарешті після п'ятирічної розлуки обійняти доньку, познайомитися із зятем, а найбільше – побачити внучку:

«...Зірочко моя ясна, дитиночко ж моя рідна! Як би мені хотілося побачити тебе щасливою матінкою. <...> Я усе хворію і за мною ходить нікому. Я б радила вам переїхати сюди; ти б грала у цьому театрі, я б ходила за Лесенятком, а чоловік теж одержав би тут посаду. Мені, Ганнусенько, уже спочить би душею і тілом; боюсь не дожить до того щасливого часу, коли побачу вас, мої ріднесенькі...» (лист С. Мневської до Г. Орлівни від 14.12.1922 року) [20, с. 367];

«...Як дуже я бажаю, щоб ви, мої кохані, приїхали додому, і як боюсь, щоб мій егоїзм не зіграв тут головну роль. <...> як я тепер тужу над своїм здоров'ям: боюсь умерти, не діждавшись вас. <...> мої квіти-діти, якщо ви вирішили їхати, їдьте ранньою весною; буде краще з усіх боків, а мені самій тут бути дуже скрутно. Як беруть завидки, як побачу чию-небудь сім'ю уся укупі. Ото найбільше щастя...» (лист С. Мневської до Г. Орлівни від 09.01.1923 року) [20, с. 368–370].

Як зауважує П. Ротач, «Клим Поліщук повертався з настороженістю щодо радянської влади, Орлівна – з беззастережною довірою»

[20, с. 362]. Одначе обом їм невдовзі довелося відчутти на собі радянську «увагу до людини».

Клим майже відразу вирушив до столиці (Харкова) налагоджувати творчі зв'язки, шукати заробітку і можливостей перевезти туди родину; Галина живе здебільшого в Лубнах, де їй краще пишеться. Поліщукові нагодився його досвід журналіста і видавця: він стає співробітником «Державного Видавництва України», потім його очолює; друкується в журналах «Життя й революція», «Глобус», «Зоря», «Селянка України», «Службовець» та ін. 1929 року здає до видавництва свою збірку оповідань «Поліські шуми», якій, щоправда, вже не судилося вийти у світ.

У 1926–1929 роках і Галина Орлівна – прозаїк, майстер малої й середньої форми – активний дописувач журналів «Всесвіт», «Глобус», «Життя й революція», «Червоний шлях» та ін. 1929 року виходить окремою книгою її повість «Емігранти», до того публікована в «Червоному шляху» за редакцією П. Тичини. Автор «Сонячних кларнетів» дав прихильний відгук на цей твір, листувався з мисткинею, на її запрошення побував у Лубнах. 1929 року Галина Орлівна стає членом спілки селянських письменників «Плуг» (квиток їй підписують А. Панів та В. Гжицький), за наполяганням Кліма та деяких колег намагається розширити тематику творчості – від небезпечної «еміграційної» (їй присвячена ще й незавершена повість «В лабіринті») переходить до колективізації й інших форм оновлення села (нарис «Нове поле», «Бабський бунт», оповідання «Ілшва», «Скарб діда Якова», «Сибірка» (1930) тощо). 1930 року виходить нова книга оповідань «Жага», вимальовуються інші задуми (як указує П. Ротач, у 1926–1930 роках загальний тираж видань творів Орлівни досягав 200 тисяч примірників [20, с. 364]).

Здавалося б, на кінець 1920-х років життя більш-менш налагодилося, літератори знайшли можливість жити на своєму «творчому хлібі», проте, насправді, багато що, коли не все, було вже втрачено: вони пішли особливими життєвими дорогами, у кожного з'явилася нова сім'я (у Поліщука народилася донька в другому шлюбі), хоч і не перервалися остаточно зв'язки. Передусім слід сказати про характер взаємин Кліма й Галини, які в чомусь нагадують життєву історію Опанаса Марковича та Марії Вілінської (Марка Вовчка). Навколо артистично привабливої, творчої і діяльної Орлівни завжди було чимало чоловіків, які захоплювалися нею; жінка прагнула грати не останню роль на авансцені своєї доби, мала велику кількість знайомих-митців, листувалася з ними. Натомість Клим понад усе цінував родинне вогнище, взаємну

довіру, спокій дітей і водночас – право людини мати власну територію і почуватися її повноцінним володарем (як у сім'ї, так і в суспільстві). Він багато зробив для становлення дружини як літераторки, але не міг керувати її серцем чи робити вигляд, що нічого не відбувається. Із цих причин (як важко не було) 1927 року йде з сім'ї, аби не заважати новому коханню Галини до російського письменника В. Юрезанського (1888–1957), якого і він, і Софія Мневська вважали людиною непорядною, такою, що підбиває Орлівну на манівці (і в житті, і у творчості). Ось два фрагменти з листів Поліщука до Орлівни – від 02.09.1927 року й 01.08.1929 року, які багато що пояснюють:

«Кохана Нусю! <...> Щодо твоєї відповіді на моє запитання, то вона дивна якась. Порівнянь тут із Грицаєм не може бути. Грицай був і мій друг – раз, крім того, він являв собою певного роду фікцію – два, потім він європо-українець, висококультурник – три. Якості, що їх ніяк не можна ставити поруч таких якостей, як перелицьована халтура «улыбающегося» зайдя (Юрезанського. – Г. Б.). Та, врешті, він мене не цікавить і мені цілком байдуже до нього, але не байдуже до того, як ти це трактуєш. <...> Звичайна річ, що зайво мені втручатися в твої особисті справи, але коли ти може й «захопилася», то звичайно не перешкоджаю і можеш собі робити, як тобі завгодно, але ясно, що тоді я не з тобою. Це важко вимовляти мені, але кажу правду, що життя мені так уже остогидло з його постійними тривогами, що мені однаково, що лише не терпіти (навіть тундру), але не однаково мені, як ти дивишся на цю справу. Адже ми сполучені не лише чуттям любові, але й страждання, мрії і віри. Тому цілую тебе, Нусю! Цілуй і Лесю! <...> Прошу любити мене!» [20, с. 370–371];

«Нусю! Дякую дуже за листа, якого я не сподівався, але якого все ж таки ждав. – Чому? – Очевидно тому, що справді в нас є щось інше, ніж «романсування». <...>

Усе, що сталося, то сталося, але ж не в цьому суть життя. Може бути більша любов від усякої себелюбної любові – це любов до Краю, любов до народу, любов до його страдницьких ран, що свого часу знаходила місце і в твоїй душі. Хочеться вірити, що ти її зберегла й досі. Дуже гарно зробила, що завітала на могилу Кобзаря й дуже дякую тобі за те, що взяла Лесю з собою. Зробила власне те, що я хотів і не міг зробити. Був і я у Києві <...>. Оглянув ще раз і дуже уважно всі церкви й музеї, проїздився до Лаври і виїхав з душею, насиченою подвійною тугою за дійсним. Маємо все і не маємо нічого. Ніде так не відчував цього, як у Києві...

Післязавтра <...> виїжджаю до Лубень. <...> Хотів би я просити тебе, щоб ти зробила так, щоб, стрічаючись з дитиною (донькою Лесею. –

Г. Б.), не довелося мені стріватися з причиною моєї біди (В. Юрезанським. – Г. Б.)... Мені дуже прикро це казати, але ти муши мене зрозуміти на цьому місці. Буду я три дні, бо хочу наговоритися з дитиною і з тобою. <...>

Завжди твій друг і завжди готовий до послуг Клим» [20, с. 373].

Деякий час Галина прожила з другим чоловіком, проте не тільки романтика була нетривалою, а взагалі постало питання – чи не було в її коханого «спеціальної місії», коли він пристрасно доводив свої почуття, – вивідати якусь інформацію, *принагідно* зруйнувати родину?! У середині 1930 року їхні стосунки ускладнюються настільки, що Галина намагається виїхати з Харкова до Києва, думає про обмін квартири з В. Підмогильним, який, навпаки, прагнув до тодішньої столиці. Однак через загострення внутрішньополітичної ситуації, події, пов'язані з

процесом «Спілки Визволення України» (1929–1930), тощо цього зробити не вдалося.

4 листопада 1929 року Кліма Поліщука заарештували, після короткого слідства (і довгих тортур) 21 січня 1930 року оголосили вирок: 10 років таборів за межами України. До літа 1931 року він перебував на Пермщині, потім 4 роки в селі Долінське поблизу Караганди. Неодноразово писав заяви про перегляд справи, 1932 року – навіть лист до М. Горького, у якому просив допомогти відновити справедливість, але все намарне. Десь у 1935–1936 роках потрапив на Соловки, тяжко виснажений, хворий, але – до останнього – «духом кріпкий». Сподівався ось-ось вийти на волю, оскільки закінчувався термін ув'язнення, натомість був розстріляний 3 листопада 1937 року в урочищі Сандормох (Карелія).

Як свідчать листи до доньки Лесі й Галини Орлівни (їх збереглося понад 70, останній дато-

ваний 18 березня 1937 року), «таборова неволя не зламала творчого духу Поліщука. Незважаючи ні на що, він використовував всяку можливість для творчої праці. В перші роки пересилав написане на ім'я дочки, інші рукописи возив із собою, аж доки весь його архів не відібрали і не знищили на Соловках» [21, с. 135]. Десь серед тих паперів була «книга оповідань для доні» «Казки лісів далеких», мемуарні нотатки тощо.

Галина Орлівна також потрапила під каральну акцію за «ідеологічні перекручення»: у ніч з 19 на 20 січня 1931 року її заарештували, відправили в тюрму на Холодну Гору (в Харкові), звинуватили в націоналістичному ухилі. Жінка мужньо зносила допити й не впадала у відчай, сподіваючись на торжество справедливості й не вельми суворий вирок (тверезо розуміла, що уникнути покарання – вже принаймні за те, що була в еміграції та писала правду про Україну, – неможливо). Тюремний побут, історії без вини засуджених і заляканих людей послужили їй матеріалом для створення низки оповідань-гротесків, які вона занотувала у в'язниці в дивом уцілілий блокнот. Є в цьому блокноті й чернетка пояснювальної записки, яку довелося жінці писати не одну:

«<...> Арешт мій прийшов саме на час, коли я найтвердіше почула ґрунт під ногами, коли я відчула, що роблю саме те, що слід, коли я вирішила всю себе віддати роботі в колективах.

Хочу вірити, що, вияснивши мою справу, ГПУ не захоче відривати мене від роботи, ураховуючи те, що коли за мною в минулому може і є деякі провини перед УРСР (перша з них – еміграція), то, караючи мене за них, держава матиме значно менше користі, ніж давши мені змогу працювати далі на літературно-громадському полі» [20, с. 378].

Мати Орлівни боролася за свою заарештовану доньку як тільки могла: надсилала прохання про помилування, заяви до різних владних інстанцій, нагадувала про свої революційні заслуги, про здобутки доньки-ударниці на ниві «пролетарської культури й просвіти мас», про малолітню онучку:

«<...> дочка моя Орлівна виховувалася в колі революціонерів. Коли я сиділа в в'язниці, вона була осередком передач між в'язнями й товаришами на волі. Підрісши, вона вела листування з каторжниками: Плісом, Гуревич-Рисею, збирала і відправляла допомогу для каторжних речами і грошима. Перед революцією (1911–1917) вона була в Москві й одною з перших ішла до казарм закликати солдат приєднатись до революціонерів, і не втекла від залпу з казарм, доки солдати не перейшли до них. <...>

Шість років вона живе в Харкові, займається літературною працею, прийнята в літературну

організацію «Плуг», де її оцінили: позаминулого року «Плуг» послав її в колгоспи Лубенського та Миргородського районів, а торік вибрав і послав ударницею в Вовчанський район в колгоспи. Минулого року вона відремонтувала наш будиночок і віддала його колгоспу, сплативши всі податки за рік наперед. Зробила вона це разом зі мною для найшвидшого здійснення соціалізму, як треба поступати всім.

Її захоплення великим будівництвом СРСР (це її власні слова) було таке велике, що я їй про-рокувала швидке прийняття в партію. <...>

Дочку свою вона виховує так само в кому-нізмі...

<...> вона гідна бути громадянкою і завжди нею була. Поверніть мені, старій революціонерці, дочку, а дівчинці, майбутній громадянці, поверніть матір» (Із заяви генпрокурора України від 19.09.1931, на якій є резолюція: «Відмовити») [20, с. 380–381].

19 серпня 1931 року Галину на 5 років висилають до Середньої Азії; її мати тоді, може, вперше цілком ясно усвідомила, яку страшну катастрофу принесла людям колись омріяна і вистраждана нею революція, – нічим докором став прощальний погляд доньки:

«<...> мене біла лихоманка усю ніч; пригадувалось усе крок за кроком, і твої очі! Власне кажучи, один погляд! Це був лише мент, як ти подивилася ними у глибину моєї душі! Не забути мені того погляду. Рік! Цілий довгий рік одірватися од дитини, сім'ї, праці, уюту; бути підлеглою наглядачеві, ходить по ступні; дали етап, чужа сторона, чужі люди, жах холодної смерті, прикрости. Ой, Ганнусю, Ганнусю! Я ж переживала це все із тобою, хоч і розділяли нас то стіна торемна, то тисячі верст. Ти страждаєш і за себе, і за мене; я страждаю і за себе, і за тебе» [20, с. 382].

Неможливо без емоцій читати й листи дев'ятирічної Лесі – мамі на заслання:

«Люба Мамусенька!

Мені ти снишся, і перед очима стоїш, як ми тебе виряджали, як ти плачеш і тут же смієшся. Як мені тебе жалко, як тяжко і сумно було, як потяг з тобою од'їхав.

Взагалі дуже сумно без тебе. Як би я хотіла бути з тобою і бавитись разом.

Я цілком здорова, ходжу до школи в третю групу. Ми з бабусяю гарно живем. Я дуже рада, що там (у Харкові, куди переїхали з Лубен. – Г. Б.) є українська школа. Я вчуся гарно, маю всі підручники.

Мамо, лебідонько моя! В нас є засушена твоя квіточка, мені часто вона нагадує тебе. Я пришлю тобі книжечку з моїми віршиками. Поставляюсь якомога більше і краще написати віршиків. Цілую тебе. Леся» [20, с. 381].

Ще у в'язниці літераторка познайомила-ся з «колегою по неволі» Яковом Захаровичем Возним (1899–1980), із камери в камеру вони передавали записки, художні тексти, ділилися інформацією, підтримували одне одного. Дружба, яка зав'язалася за таких умов, згодом переросла в сердечні взаємини і поєднала їхні долі. Взимку 1934 року, відбувши свій термін заслання в БАМлагу, Яків приїжджає в Казахстан і назавжди залишається з коханою жінкою та її донькою (дівчинку влітку 1933 року, відчуваючи свої останні дні, привезла до матері бабуся; через кілька місяців «нескорена революціонерка» Софія Георгіївна Мневська померла від тифу, похоронена в Актюбинську).

У перші роки заслання Галина Орлівна намагається продовжувати літературну діяльність, надсилає матері рукописи оповідань, сподіваючись на опублікування їх в Україні і бодай якусь матеріальну (гонорарну) підтримку для родини; натомість редакції і видавництва відповідають відмовою. У цей період вони активно листуються з Климом Поліщуком (особливо після приїзду доньки), діляться тривогами, роздумами й останніми краплинами оптимізму. У 1936–1937 роках Галина, наскільки може, підтримує колишнього чоловіка продуктивними посылками, грішми. Клим підбадьорює «незабутнього друга Галиночку» і свою «найдорожчу, кохану донечку»:

«Не падайте духом! Адже ми не одні в такому стані. Та й там не краще. І ті, що пишуть, не варті того, щоб їм завидувать. Вони ж такі бідні!..» (лист від 14 грудня 1934 року) [20, с. 365].

Обоє добре знали про голодний мор співвітчизників, про репресії й розстріли творчої інтелігенції в Україні, хоч самі потрапили в один із перших каральних набігів сталінської орди.

Листи Поліщука рідним сповнені трагічної любові батька і великої розпуки митця-громадянина, безсилою змінити плин подій:

«<...> Як живеш, доню моя? Я так давно мав від тебе листа. Вже півроку минуло...<...> Скажи мамі, що як помру в неволі, то щоб не лягла мене, бо я йду тим шляхом, який не має «зерна неправди за собою». Я чесний і невинний тепер більш, як коли-небудь був у своєму житті. Змучений життям, живу любов'ю до рідних і близьких, і це кріпить мене» (лист від 05.07.1931 року) [21, с.138];

«<...> Донечко моя! Ти в мене завжди була в моєму серці, але тепер ще більше. Коли я і мама може винні тим, що могли в чомусь помилятися, то за що ж ти так важко страждаєш, моя дитино?..

Турбуюся ще й тим, що ти нічого не пишеш про бідну маму – де вона і що з нею? Перечитай

оце її книжку «Жагу» (письменниця вислала йому, щойно видала. – Г. Б.) й багато думав ще про її перші книжки. Таке гарне серце має мама, а таке сталося... Що сталося, то вже сталося... Треба, донечко, вірити в краще. Воно му-сить бути. <...> Може, скоро зможу вільно жити й працювати...» (лист від 08.02.1932 року) [20, с. 381–382];

«Незабутня!» (до Г. Орлівни. – Г. Б.)

Кажу «Незабутня» тому, що було б надприродньо забути те, що родилося, вирросло й розцвіло в дні скитання, в дні творчості, в дні віри і надій... Важко сказати, що то була помилка, бо помилкою якраз була «земля див», що була причиною моїх кошмарних снів і що так вабила тебе до себе. Боючись розірвати той вузол, що в'язав наші творчі почування в одно ціле, я майже свідомо пішов на жертви, знаючи, що в перспективі майбутнього, як у «Бездні» Леоніда Андрєєва, нема нічого – тьма (Підкреслення наше. – Г. Б.).

Що ж тепер? Тепер найкраще зневажено, найінтимніше винесено на базар, а сам... сам не знаю, що мене досі тримає – творчий інстинкт, обов'язок перед невинними дітьми, а чи віра в краще майбутнє?.. Але живу, живу, живу... Кажу «живу», і це мені здається не дійсним, а чимось таким, як у Лисенковім «Nocturn»і, тобто – привидним... <...> Фатальна помилка все перевернула. Якби не «експансія» твоя, якби не твої поривання до «землі див», то наші колишні «сутерини» могли б стати цілком іншими. Досі мав би десяток, а може, й більше, совісливих книг, а разом з тим – творчу насолоду і спокій... Леся наша була б теж на своєму місці... <...> А куди ти хотіла йти, туди мені було не по дорозі (Підкреслення наше. – Г. Б.). Те я бачив у п'янім редакторі і в будинку Блакитного на зустрічі нового (1928) року. Скажеш, може, що був ще «Гарт», «Плуг» і т. інше? Але ніщо не могло мене засліпити, щоб я не бачив нічого, як не бачить його семінарський дячок Тичина. Ціню Союзу за його комунізм, ціню Рильського за його класицизм, але не терплю «приспосібленцев», як і всякого роду брехунів (Підкреслення наше. – Г. Б.).

Ти не можеш собі уявити, як мені іноді не хотілося брехати, але були часи, коли ти мене змушувала це робити, і я сам себе ненавидів, а потім жалкував. З цим я скінчив і більше не буду, як скінчив зі «звичками» редакторату й багатьма іншими речами. Марю, мрію великою роботою, великою працею, але чи доживу до того часу, коли зможу віддатись тій праці?.. (Підкреслення наше. – Г. Б.) <...> Не треба забувати, що кожний письменник передусім є зобов'язаний перед своїм оточенням. <...> Мені здається, що ми ще будемо разом працювати на одному полі, як друзі й товариші...» (лист від осені 1932 року) [21, с.141–143];

«<...> Я думаю ще працювати і то багато працювати... Зараз у мене перерва, але не криза, бо знаю добре свої духовні сили і вірю в них, що вони не зрадять, як зраджує життя, як зраджує іноді власний мозок. Мозок, часто буває, є лише слуга хотіння...» (лист від 27.02.1933 року) [21, с. 144];

«Люба, дорога моя донечко! Лесечко!»

...Скільки вже літ минуло, як лишив тебе дитиною малою, як росла ти без мене, росла-виростала і певно вже так вироста, що мені, старому, не пізнати тебе, якби так стрінулись десь ненароком. Думаю про це днями й ночами, тим більше думаю, що так довго доводиться ждати листів від тебе... від тебе і мами... <...>

Це дуже добре, що читаєш російських класиків, але треба й наших прочитати та ще й добре вчитатися в них...» (лист від 20.07.1934 року) [20, с. 388];

«<...> Що робитиму (після звільнення – Г. Б.)? Звичайна річ, – писатиму. Питання – де саме? Це вже покажуть і скажуть обставини. Творити буду своє, де буде змога, а на щоденний хліб зароблятиму безіменно десь у «газетині», хоча б і російській, як техробітник. <...> пишу іноді театральні рецензії на місцеві постанови, бо тут є артисти з Московського художнього і з Березоля, але оцінити їхню роботу нема кому. Є купа різних професорів-фахівців, але вони поза своїм фахом нічого не бачать і не розуміють...»

Дуже вразила мене вістка про смерть проф. М. Грушевського. Помер ніби у Кисловодську. Хоронять у Києві. Але ще більше вразила мене вістка з етеру, яку почув учора. Фальківський, Косинка, Влизько, Крушельницький із двома синами і чимало інших письменників пішли тим шляхом, на який нам довелося свого часу піти... Їх очевидно чекає щось дуже неприємне... (Підкреслення наше. – Г. Б.).

Отже, невелика радість бути тепер і там, коли таке сліпе і тупе нищення. <...>

Тепер (ми, родина. – Г. Б.) так трагічно розрізнені! І хотілося б мені внести якусь ясність в запутані кінці цієї трагедії, а саме: хай фізично ми розподілені, але духовно не повинно цього бути, духовно мусимо воскреснути, відживити серця й горіти одним вогнем творчості й віри... (Підкреслення наше. – Г. Б.) <...>

Читаю багато й уважно, що мені до рук попадає. Правда, книг тут немає, але я навчився визискувати їх так, як ніхто. Не читаю, а студіюю класика, якщо він попадає іноді до мене. Все задля того, щоб удосконалити свій стиль. Стонадцятий раз зачаровуюсь Великим Гоголем, майстерним Франсом і Роменом Ролланом, але терпіти не можу <...> Достоевського – цього «подлинного зеркала душі своєї нації»... По-давньому люблю Короленка за його простоту, щирість і безпосередню красу слова...

Зауваж – Гоголь і Короленко! Адже ж вони наші, тільки сміливості у них не було тієї, що мав її «мужик» Шевченко» (лист від 14.12.1934 року) [21, с.145–147];

«<...> Люба, люба дитино, донечко моя! <...> не журися, а вір, що таки ще будемо жити і твої тато вистраждає таки право пригорнути свою любу доню до грудей...» (лист від 15.10.1935 року) [21, с. 148];

«Дорога, рідна моя! (Галині. – Г. Б.) <...>

Пишу, поспішаючись, <...> щоб привітати тебе з визволенням й побажати тобі як найбільшого поспіху в праці, що віднині матимеш змогу вільно рухатися й вільно, до смаку її собі підбирати. Отже, вітаю, вітаю, вітаю...

<...> мені дуже хотілося б, щоб Леся вчилася як слід, була ближче до свого ґрунту й не калічилася більше, як це було досі... Гадаю також, що робота твоя в дальшому не обмежиться лише роботою «для хліба», але даси децю і для нашої літератури, бо в талант твій, як я вже сказав, вірю... <...> Колись допоможу, чим тільки зможу, аби ти розвивалася, як письменниця, далі...» (лист від 10.09.1936 року) [20, с. 389–390];

«<...> Я не маю змоги описувати тут ніяких своїх прагнень і почувань, поза тим хіба, що моя туга й печаль не знають ніякої міри <...>, а сиджу тут, як монах – з одного боку, як старець – з другого, бо ніколи ще не мовчав так довго і не постився так багато, як тепер, а також ніколи не був такий бідний, як тепер. Однак, це не значить, що я падаю духом, чи щось таке. Ні, духом я крінкий, але тіло моє піддалося дуже, бо такі вже умови сучасного життя мого.

Отже, не забувайте мене!.. (Підкреслення наше. – Г. Б.)» (лист від 18.03.1937 року, останній) [20, с. 391].

У Казахстані Галина Орлівна спочатку працювала рахівником, потім учителювала, зокрема 15 років (1938–1953) в Мартукській середній школі поблизу Актюбінська, викладала російську мову й літературу, мала великий авторитет в учнів і вчителів; багато читала, зокрема й українських авторів; робила дописи в професійні педагогічні видання. У школі організувала хор, який своїми талановитими, майстерними виступами здобув право носити ім'я Т. Г. Шевченка, протягом 10 років була його керівником.

1948 року жінка вперше за довгий час розлуки з батьківщиною приїжджає в Україну: відвідує Київ, Лубни, за якими давно боліло серце, особливо під час війни; зустрічається з деякими знайомими; пильним оком письменника зауважує ті зміни, історичні, соціальні, психологічні, які відбулися з рідним краєм... Тяжко думає й не знаходить відповіді на питання, які страшніші від будь-яких тортур: «Чому вона мусила шукати собі дорогу вітчизну? Чому чужа земля,

а не рідна полтавська, схоронила прах її матері? Де майже всі її друзі? Чому такий кривавий, розіп'ятий образ залишився від її літературного покоління?..». У смертельному колі Україна відштовхнула її від себе; прихистила й дала можливість вижити, як не гіршо, чужина...

У цілому Галина Орлівна прожила в Казахстані понад 23 роки: 5 – «висельних» (звільнена 20 січня 1936 року) і 18 – добровільно. Як пише в листі до П. Ротача Я. Возний, «була певна можливість виїхати з Казахстану куди завгодно. Я благов її про це, знаходив для неї, для дочки, для себе майже в кожній області України роботи за нашим фахом, але дочка Леся, закінчивши в Алма-Аті університет, вийшла заміж, дали їй там роботу (викладачем у вузі), вона нізачо не згоджувалась виїхати з нами на Україну. А мати не хотіла нікуди їхати без неї. По-друге, якось звикли ми до того Казахстану, до людей, нас там шанували, матеріально жили непогано. От через це і затримались ми так довго в цьому краю. А на батьківщину, на свою Україну, ох, як проте хотілось нам!» (лист від 15–20.08.1974 року) [20, с. 398].

1952 року письменниця тяжко захворіла, їздила лікуватися до Ленінграда, після операції рік ще працювала викладачем у старших класах Мартукської середньої школи. Восени 1954-го хвороба відновила, жінка вирушила на лікування до Києва, проте рятунок воно не дало. Усвідомлюючи ситуацію, Орлівна намагається буквально «надихатися» Україною: якийсь час мешкаючи в друзів у Києві, щовечора ходить до театру, на концерти; близьким говорить: вернулася «попрощатися з батьком... Мій батько – Тарас Шевченко» [20, с. 400]. У кінці січня 1955 року Я. Возний приїхав із Казахстану до дружини, забрав її з лікарні й відвіз на свою батьківщину – в село Голоби Ковельського району на Волині, де підтримував до останнього. Померла Галина Орлівна 21 березня 1955 року, похована в Голобах. На могильному надгробку надпис: «Письменниця, вчителька». Насаджено калину, барвінок – як заповідала...

Свій архів – письменницький і педагогічний – вона залишала на впорядкування доньці, проте Леся, розділивши змалечку лиху долю засланих батьків, розділила і їхній короткий вік: 16 квітня 1971 року (у 49!) померла від операції нирок. Дві онучки Орлівни мало знали і її, і Україну. Тож не випадково Якова Захаровича тривожила доля рукописів дружини: «Поривався я декілька разів спалити все, але рука не підводиться. Проте рано-пізно мушу це зробити, щоб нічого Галиного не поневірялось десь після мене... Ось поїду в Голоби, там є невеличкий краєзнавчий музей, звернуся туди, може, щось візьмуть з речей Г. І. – і як письмен-

ниці, і як неабиякого педагога, що виховала не одну тисячу молодих людей на своєму віку...» (лист до П. Ротача від 15–20.08.1974 року) [20, с. 399]. Окремі архівні матеріали вдалося отримати полтавському літературознавцеві, ученому-краєзнавцю П. Ротачу, частину їх він оприлюднив (див. зокрема [20, 21]), проте, на жаль, і цей великий трудівник на ниві української культури відбув уже в інший світ...

Твори і Кліма Поліщука, і Галини Орлівни потребують сьогодні дбайливого дослідника, який би їх передусім віднайшов, упорядкував і гідно представив суспільству. І перший вагомий крок тут зроблено: 2008 року видавництво «Смолоскип» дало читачеві ошатний том «вибраного» К. Поліщука (упорядкований В. Шевчуком, із передмовою С. Яковенка «Клім Поліщук: проза трагічного гуманізму»), до якого ввійшли «оповідання та нариси з часу Першої світової війни, революції та Визвольних змагань», «фрагменти спогадів» письменника, його листи з концтаборів (за першопублікаціями П. Ротача), а також літературно-критичні матеріали, примітки, вибіркова бібліографія [11]. Книга мала певний презентаційний резонанс (див. зокрема [7]), одразу віднайшла свою вдячну аудиторію й таки дає змогу виробити уявлення про літературну постать і творчий набуток Поліщука-прозаїка, хоч і фрагментарне. Натомість Галина Орлівна ще чекає своєї остаточної реабілітації читацькою увагою, зокрема й земляків-полтавців.

...Рукописи не горять, допоки не звітрується людська пам'ять. Від нас залежить, чи відродяться з попелу руїни вічні фрески духовності, оживуть зневажені генії модерності і піднесуть (чи принаймні наблизять) нас, нині сущих, на своїх раменах до істини.

Література

1. Бібліографія // Шляхи мистецтва. – 1921. – Ч. 2. – С. 138–141.
2. Веселий гурт : Збірник гумористичних творів, оповідань, казок та віршів і легенд / Клім Лаврінович Поліщук (уложив). – К., 1912. – 47 с.
3. Історія української літератури ХХ століття. У 2 кн. Кн. 1 : 1910–1930-ті роки : Навч. посібник / За ред. В. Г. Дончика. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 1994. – 784 с.
4. Качуровський Ігор. Клім Поліщук. З тих, хто повернувся, щоб померти (для спецпроекту «Сандармох. 75 років розстрілу») [Електронний ресурс] / Ігор Качуровський. – Р. д. – <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24500353.html>. – Назва з екрану, 29.02.2012.

5. Ковальчук М. Романи Кліма Поліщука в контексті художнього осмислення подій української революції 1917–1920 років / М. Ковальчук // Вісник Київського університету імені Т. Г. Шевченка. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – 2003. – № 14. – С. 31–35.

6. Костира Борис. Лірик і майстер великих жанрів [Електронний ресурс] / Борис Костира. – Р. д. – <http://www.day.kiev.ua/uk/article/ukrayinci-chitayte/lirik-i-mayster-velikih-zhanriv>. – Назва з екрану, 16.09.2011.

7. Коцарев Олег. Фатальна помилка Кліма Поліщука [Електронний ресурс] / Олег Коцарев. – Р. д. – <http://litakcent.com/2009/09/17/fatalna-pomylka-klima-polischuka/>. – Назва з екрану, 17.09.2009.

8. Луцький Юрій. Літературна політика в радянській Україні 1917–1934 / Юрій Луцький ; Ред. рада : Валерій Шевчук та ін. ; вст. ст. Тамара Гундорова ; ілюстрації Антона Якутовича. – К. : Вид-во «Гелікон», 2000. – 248 с.

9. Мистецька хроніка // Шляхи мистецтва. – 1921. – Ч. 2. – С. 142–148.

10. Орлівна Галина. Шляхом Чуття : Новелі / Галина Орлівна. – Львів ; К. : Русалка, 1921. – 45 с.

11. Поліщук Клім. Вибрані твори / Клім Поліщук ; Упор. В. Шевчука ; передм. С. Яковенка. – К. : Смолоскип, 2008. – 704 с.

12. Поліщук Клім. Гуляйпільський «Батько» : Роман у 2 ч. : Ч. 1 / Клім Поліщук. – Коломия : ОКА, 1925. – 164 с.

13. Поліщук Клім. Гуляйпільський «Батько» : Роман у 2 ч. : Ч. 2 / Клім Поліщук. – Коломия : ОКА, 1926. – 163 с.

14. Поліщук Клім. Гуляйпільський «батько» : Роман : У 2 ч. Ч. 1–2 / Клім Поліщук. – Коломия, 1925. – 164 с., 163 с.

15. Поліщук Клім. Золоті зернятка : Оповідання для дітей / Клім Поліщук. – Львів ; К. : Русалка, 1921. – 24 с.

16. Поліщук Клім. Отаман Зелений : Сучасний роман : В 2 ч. / Клім Поліщук. – Львів, 1922. – 140 с.

17. Поліщук Клім. Роспята Душа : Оповідання з латишського життя / Клім Поліщук. – Львів ; К. : Русалка, 1921. – 36 с.

18. Поліщук Клім. Тривожні душі : Драма на три дії з днів нашого сучасного / Клім Поліщук. – Львів : Русалка, 1924. – 56 с.

19. Русалка. Літературний альманах. Кн. 1 / Клім Поліщук (ред.). – Львів ; К., 1922. – 87 с.

20. Ротач П. Лубни, Кулябки, 18... Стежками життя Галини Орлівни // Ротач П. І слово, і доля, і пам'ять... Статті, дослідження, спогади / П. П. Ротач. – Полтава, 2000. – С. 357–403.

21. Ротач П. «Не забувайте мене...». Листи Кліма Поліщука до доньки і дружини з концтаборів // Ротач П. І слово, і доля, і пам'ять... Статті, дослідження, спогади / П. П. Ротач. – Полтава, 2000. – С. 132–158.

